

FELISMERÉS

RESZLET

Dobrica Cosić

Félelem lapít mindenütt:

az erdőben és az égen, amely egyformán komor mindig, a napkeltében, a naplementében, a szántókat és embereket elnyelő Moravában, amely kelet felé vonul, Ázsia felé, hogy aztán nyugatnak forduljon, Európa felé. E folyó mentén, Szerbián át csak háborúk vonulnak süvöltve, mind a két irányban csak a halál száguld; a halál mindenféle zászló alatt. A fiúk az apáktól öröklik a félelmet, a félelmet az erdőtől, a magas égtől, a Moravától, az utaktól, a félelmet a nappaloktól és az éjszakától; ott van a félelem a vérükben, a szemükben, a kezükben, a mosolyukban, a nevetésükben, a dalolásukban; félelem a szerelem is, a gyűlölet is, a félelem az ő mérhetetlen ősi gazdagságuk. Minden életben és mindenkor:

mindenek kezdete a félelem.

A parasztok szótlanul rohannak haza a faluba a jószággal és szerszámaikkal, maguk mögött hagyva a levágott sarjút a kenyér harcmezején: a vereségnek azzal a tudatával térnek haza, hogy hiábavaló volt a fáradtság, a verejték, egészen reménytelenek, s görnyedtebbek, mint bármikor. A ház se nyújt most biztonságot az embernek, tudják ezt nagyon jól, de hát a házban gyűlt és halmozódott fel a legtöbb kínlás és a legtöbb gond, a házban van az ember minden emléke. A küszöbön, az ajtóban sokáig állnak mégis. Ez az ember sorsa, egész élete arra kötelezi, hogy ittmaradjon, keményen, kétségbeesve, dacosan. Ha elmenekülnének a faluból, a portájukról, a házukból, ezzel bűnösségüket bizonyítanák, mintha nekik is részük volna abban a nagy lövöldözésben, amely szürkületkor föl-fölhangzik a hegyoldalon. S ha a tűz elpusztítja a házakat, minék is görnyedezzen az ember tovább, minék szomjazzon és éhezzen a munkában. Az asszonyoknak amúgy sincs hova menniük, mert ha az embereket meg is illeti a föld, az asszonyoknak csak a ház a büntetés is, a menedék is.

Mert egy napon elsötétedett az ég, és az erdők még sűrűbbek lettek, és még sűrűbb a gyorsan növekvő félelem, mert az mindennél gyorsabban

nőtt, és egyedül a félelem terjedt minden irányban, ellene nem lehetett menedékhelyet találni, sem elbújni előle. Most már nem álldogálnak az emberek, de az asszonyok és a gyerekek se, ott forgolódnak a ház örvényében, az udvarok örvényében, némán és tehetetlenül, s úgy szívják magukba a félelmet, mint a hal a vizet. A csillagok is magasabban vannak most, ha ugyan az emberek a csillagokat néznék. De nem néznek az égre, bár jól tudják, hogy a földön is mindent eltölt a rémület, ott van a kerítésekben, a falakon, a fákon és az emlékezetben; nem néznek az égre, mert jól tudják, hogy az ég is csak arra figyelmeztetné őket: innen nincs hova menni, és az se használ már, hogy régen elcsendesedett minden, mert a lenyugvó nappal elnémult a gépfegyverek kattogása és a gránátok robbanása is. Kinéznek az országútra és a szilvasók felé, miközben vastag hullámokban, fekete felhőkben jön a sötétség, átugorja a kerítéseket, megáll az ajtóknál ez az öreg, ősi sötétség, mintha minden éjszakát magába sűrített volna, és az ember minden eddigi félelmét, reszketését és jajgatását is. Oly régi ez a félelem, hogy senki sem emlékszik a születésére, mert az első paraszttal jött a világra, az első anyákkal, sőt talán már előttük. Hát ezért hallgatnak.

A sötétség sűrűbb lett, a fenyegetés ünnepélyesebb, s úgy ránehezedett az emberekre, hogy saját szívük dobogását se hallották már, miközben egyre lassúbb és halkabb léptekkel jártak. Már csak lábujjihogven. A megkötött kutya láncának csörgése és az öregek köhéscselése között. Halk sóhajok között. A falu közepén kanyargó folyó fojtott zuborgásának és az ereikben folyó vér csobogásának neszében. E folyó mentén, zuborgásának útján jönnek majd a németek. A tekintetek messzire révednek, a szájak kinyílnak: elzsongítja az embereket ez a zuborgás, megmérgezi, hallható lesz akkor is, ha ők már nem lesznek. Örökké megmarad. S kihallatszik belőle a harmonika és a furulya hangja. A lakodalmak, a keresztelők, a védszentünnepek multságának hangja. De most az ember mindezt gyorsan és könnyen elfelejti, mert ez a rettenetes nem bírja elviselni az emlékezést, nem tűri a káromkodást.

Ha valaki még vacsorázik, akkor azok csak a gyerekek lehetnek, a legfiatalabbak, akik születésüktől fogva éhesek. Ha az öregebbek közül valaki Trnavában vacsorázik, az csak azért teszi, hogy dacoljon a maga és mások félelmével, mintha így állna csendesen bosszút az életen és az egész világon, de a sötétségben nem tudja végrehajtani ezt a szándékát, mert a kanál veszedelmesen hangos, meg talán a fogak rágcsálása is kihallatszik a faluból. Cigaretttára is rejtve kell gyújtani, és takargatni kell a tüzet, mint a leszálláson; Trnavában ezen az éjszakán egyetlen lámpa sem ég, még a szemekben sem látni a fényt, annyira egyedül van az ember. Se szomszédja, se barátja. Mindenkit a saját lélekdermesztő magánva vesz körül, a Morava mentén elhangzó szórványos, fojtott lövések zajában.

Szokan még maguktól is megijednek, attól, hogy ott állnak a kerítésnél az eperfánál, valami cölöpnél vagy a szilvafánál; megijeszti őket egyszerre felismert természetes voltuk és éberségük az éjszakában, a kijárási tilalom idejében, így aztán a csontos nem alvók összehúzzák magukat, hogy minél kisebbek legyenek, teknőt vájnak maguknak a hasas szalmazsákokban ott az alacsony szobákban, a kamrákban vagy a diófák alatt, mirtha ma éjszaka túlságosan gazdag lett volna egyszerre mindenki, s ezért nem volna szabad kiállniuk a kerítéshez, a mezsgyére, pedig hát a talárlójuk mindig rövid volt. A langyos sötétségben a felhúzott lábszárak és a kerges talpak is éberek voltak. Az öregek közül sokan lefeküdtek az ajtó előtt, fejüket a küszöbre hajtva. Hogy jobban hallják s megállítsák a veszélyt, hogy az csak az ő testükön át juthasson be a házba. A kapá-

lásban és kaszálásban elfáradt emberek nem az álomban kerestek menedéket; tágra nyílt szemmel hallgattak, megdöbbenve a balsejtelemtől, hogy egyszerre megállíthatatlanul elveszíthetnek mindent. Ezek a gondok kényszerítik pihenésre a kezüket is, akár a szerszámokat az eresz alatt, ezeket a földtől, verejtéktől és füvek nedvétől megkérgeződött kezeket, amelyek oly fölöslegések ezen az éjszakán, éppen csak arra jók, hogy az ember megtámassza velük a fejét, simogatásra már nem valók. Még az anyák keze sem. Egyetlen férfi sem kínálja erejét az asszonyoknak. hiába illatozik az ablak alatt most a mályva. Nem érzik, miként nem érzik a megkapált kertek illatát és nem érzik a kivágott fű savanyú leheletét sem, ahogy ott maradt a kapa után fonnyadtan a mezőn, a sötétségben. Soha ilyen hangosan nem lélegeztek az emberek, mint ezen az éjszakán, mert folyton úgy érezték, hogy most vetik át magukat a németek a kerítéseken, most ugorják át az árkokat, s az alattomos bekerítésnek ez az érzése nem akart szünni ezen az éjszakán, amikor még az elérett szilva potyogása is rémülettel töltötte el őket. Aztán megértették, hogy csak a szilva hullik, de csakhamar megfeledkeztek erről. Az öregek úgy érezték, hogy a szilva még az embernél is kétségbeesettebb. Mélységes csendben virrasztottak volna az álmatlanul heverő emberek s a jószág, a kutyák és a baromfi, ha fel nem sír valahol a falu közepén egy kisgyerek; hangját mindenki hallotta. Ez a sírás valahogy összekötötte az embereket, sokan egyszerre megkönnyebbültek, az élet, mint valami égő zászló, lengeni kezdett a sötétben, s lángjától megdicsőült és új erőre kapott mindannyiuk fájdalma. Úgyhogy közös terhük lett a félelem és a szenvedés. De ez az éjszakai gyereksírás egyúttal bátorítás is volt; az emberek szabadabban mertek köhinteni, kicsit hangosabban suttozni és a másik oldalukra fordulni az ágyban; ez a gyereksírás mintegy biztos fedezéket és menedéket adott annak a szabadságnak és jognak, hogy az emberek életjelt adhassanak magukról egymásnak. Hanem aztán elhallgatott a kisgyerek, és a falura még baljóslatúbb csend nehezedett.

Éjfél körül a félelem süket fáradtságba sűrűsödött az emberekben, úgyhogy sokan elfelejtették a lövöldözésekkel teli hajnalokat és az erdőt. Lassan kezdték átadni magukat a jótékony álomnak, amelyben már nem volt az a fenyegetés, hogy a férfiak és a nők belenőnek az éjszaka kicsúcsosodásába, a földbe. Aztán néhány pillanatra, már hajnal előtt, elszundítottak a patakok is.

És akkor kirepültek a madarak minden kis erdőből és gyümölcsösből, a falu meg lent maradt a hegyoldalak közé szorítva, a part nélkül futó kis folyóhoz kötve, szántóföldek és szőlők közé zárva, örökre. A madarak szétszórják a félelmet magasan a tetők és a kémények fölött, szétrebbennek, mielőtt egészen megvirrad, mintha a csillagoktól is félnének, veszett szárnyalásukkal keresztül-kasul szántják a levegőt, aztán súlytalanul hullanak a szilvások közé és a sövényekre. A röögkőn szétporlad a harmat.

Az öreg almafák ágain álmosan nyújtják ki nyakukat a kakasok, felnyitják szemüket: néhány csillag sápadtan összezsugorodik és eltűnik az égbolt meredek messzeségében, a kakasok még mélyebben belevájják karmukat az ágak kérgébe; hogy elkukorékolják magukat, csőrük kinyílik, de hang nem jön ki rajta. A tyúkok félrehajtják fejüket, s elengedve karmaikkal az ágat úgy huppannak le a fáról, ahogyan az alma potyog a sűrűbb és mélyebb homályba a száraz fűvön. A kakasok meg görcsösen nyújtózkodnak a fa lassan hintázó ágain, és csendesen figyelnek az ébredő világra.

A kutyák, amelyek tegnap este egy egész álmatlan trnavai éjszakán át hallgattak, most a küszöbök fölött görnyedő ajtófélfákat nézik, a kerí-

tésekre bámulnak, amelyek korhadtan is a magántulajdont bizonygatják, aztán belemernek fáradt dühükbe, de ezt nem hallja senki.

Azt se hallja senki, hogy a harmatcsepp elindul halálos útján a növények szárain, s mielőtt végleg lehullana, megreszket még, pedig hiába, már az sem segít rajta, hogy egy ágaskodó, barnára égett fűszál alája nyújtja karcsú testét.

Az emberek és az asszonyok kinyitják szemüket, hogy megpillantsák a még mindig látható félelmet, amely ott van mindenben, áradva veszi körül őket. Az ujjak szeretnének ökölbe szorulni, nem védekezésre, és nem gyűlöletből. A test elernyed, fájdalom nélkül megereszkedik, és átadja magát az örült tehetetlenségnek, amely még lélegzeni sem képes. És fáj az embernek minden, amit lát: a kerítés, a diófa, az ajtó, a púpos szalmazsák, a zavaros égbolt, fáj minden, amit a szem felfog; olyan rettenetesen fáj, hogy az embernek elfogy az ereje a beszédhez is meg a mozdulathoz is. És nem tudja senki, hogy mikor kezdődött és mikor ért véget ez a gutaütéses tehetetlenség.

Először az öregasszonyok kelnek fel a fülledt fekhelyekről, s reszketve mennek a kerítésekhez, miközben kérges talpukkal szórják szét testük melegét, amely már régen nem kell senkinek. Némelyek az égre néznek, pedig a munka miatt nem kell kémlelni az eget, hiszen vasárnap van, mások kelet felé fordulnak, de nem azért, hogy keresztet vessenek a felkelő Nap tiszteletére; egyesek a hegyoldal és az erdő felé néznek, ahol tegnap este, ha nem is sokáig, sűrű lövöldözés hallatszott. Mindenki a magasba néz, az emberek gatyában mennek a kerítéshez, de hamar vissza is húzódnak, mert a kerítés most nem nyújt védelmet senkinek. Csak állnak ott az élettől és a mezei munkától meggyötörve, és most már nincsenek egyedül. Olyan ez most, mint a megváltás. Egymásra néznek, integetnek egymásnak. Forgolódnak, egymásra néznek, megint integetnek. Mint a süketnémák. Sehogy se tudják kimondani azt a szót, amely egyszerre jelenti az ítéletet és a menekülést is. Mi lesz a kínlódásukkal, s nemcsak az ő kínlódásukkal, és nemcsak maguk miatt. Kitérjék karjukat, némán hadonásznak.

Körülöttük és fölöttük elkomorodik, fodrozódik és hintázik a csend, aztán pattogva és füstölve elborul a világ, mert kihunytak a csillagok. A nyírfák hegyén csakhamar eloszlik a sötétség köde, s lassan leszáll a világosság a lombokon, az ágak között, megmosdatja a kerítéseket, úgyhogy a porcsin megszűrki körülöttük, amint ott állnak szálfá-egyenesen és most a bánkódástól is megroggyantan.

Miért nem menekültek el tegnap este a faluból, miért nem hagytak itt mindent a jószágon és a gyerekeken kívül, miért? Oly világos van, hát miért? És hol vannak ezek? Kibírhatatlan már ez a várakozás. Miért nem tűnnek fel már, miért nem jönnek? A hallgatás is kibírhatatlan, fojtogatja az embert. Csak integetni tudnak egymásnak.

Ugatás. Fel-felugatnak a kutyák. Mindenfelől ugatás hallatszik. Lehetetlen. Hogy ugatnak ezek a kutyák? A mi kutyáink nem így ugatnak. De igen, így. Így itt még senki se hallott kutyákat ugatni. Azt hiszed, azok a kutyák? Kutyák.

S ahogy ott állnak az izzadságtól megkeményedett ingekben, nem is hallják már a lármát, mert megpillantották őket. A megkönnyebbülés egyszerre tört rájuk a kétségbeeséssel. Mindannyian látják őket jönni, előrehajolva, a puskatusra dőlve, sűrű sorokban. Egészen lassan jönnek. Előbb bezárják a kört. Nem is jönnek, a kutyák húzzák őket. Meg-meglódulnak a kutyák után. Mintha kellenél jönnének. Az emberek és az asszonyok állító helyükben hosszúra nyúltak, valami csúnya görcsben tátották ki a szájukat, szinte felhasadtak, mintha a szájukon akarták volna

átengedni a jövevényeket, mintha az égre lettek volna felakasztva, csak súlyos kezükkel hadonásztak tehetetlenül. Némelyekből kiszakadt a suttgó hang:

A németek.

Azok meg lassan jöttek, előrehajolva, velük közeledtek a hegyek is, az erdők, mintha előrenyomták volna a katonákat a szőlőkbe, a szántóföldekre, a lucernásokba és a falu népe felé, amely még mindig üres kézzel és némán állt. Némán és süketen, a rémülettől hatalmasan.

Talán mégse jönnek mindenfelől.

Ugatás. A kutyák fel-felugatnak. Megreszketnek a fejek, a tehetetlenség eláraszt mindent a házak küszöbétől a kerítésekig, végig a falun; nem érezni most már, csak ezt az örök meneküléstől lihegő, kétségbeesett, mezítelen tehetetlenséget. Elgyengülve és üres kézzel menekülnek mindig lejjebb és lejjebb, a kis folyó felé, de az most sekély, partja sincs, az emberek meg hatalmasok, mindenfelől tisztán látni őket, akár a Hegyet. Visszafordulnak megint, majd ismét menekülnek. Még mindig süket-némán, egy hangot se hallatnak, hadonászva mennek, rémületükben holtra válva.

Azok meg folytatják a bekerítést. Egyre sűrűbb sorokban közelednek. A kutyák felágaskodnak a kerítésekre, a kutyák beugrálnak a szilvasokba.

A faluszéli sövényekről felröppennek a rigók, az éktelen lárna felriasztotta őket, rémülten menekülnek az almafák lombjaiba, leszállnak a megfeketedett öreg szénaboglyákra, aztán alacsonyan repülnek, közel a földhöz; a bakancsok talpa alatt felnyögnek a korhadt, vén kerítések.

Hadiállapot van, talán gyakorlatozik a katonaság, átgázol mindenem, ami az útját állja, csak megy árkon-bokron át, nem kíméli sem a szőlőt, sem a gyümölcsöt, de mért jönnek körös-körül minden irányból, és miért nem lőnek már? Kibírhatatlan ez a csend, az ember beleőrül ebbe a csendbe és a kutyák ugatásába. Hát káromkodjatok legalább.

Az asszonyok és az emberek felkavarják a hajnalt, rohanganak az üres udvarokon, minden oly kopár és kicsi egyszerre, a föld olyan pirinyó, hogy az ember még a tekintetét sem rejtheti el, nem marad semmi reménye, semmi emléke, mert szem előtt van itt minden, pedig el kell tűnni valahová, el ezeknek a tekintete elől, ebből a gyűrtübből, amely a falu köré, a házak köré feszül. ráhurkolódik az ember nyakára, már a lélegzet is elakad ebben az áthatolhatatlan, eltéphetetlen láncon, jajgatni se lehet már ebben az eszeveszett ugatásban az égbolt sziklája alatt, amely rászakadt a tetőkre és a fákra.

Aztán a puskagolyók valósággal átfúrták a csendet, a zöld gyümölcsöt, a lombokat, az ajtófélfákat; némelyik golyó ott maradt megbújva a házak és az istállók falában, némelyik megakadt a törött tetőcserepben, és holtában kihűlt. A kutyák pedig a menekülőkre vetik magukat.

Az ágyak mind szétdőlvén, a kék és fehér felrepedt hasú szalmazsákok hidegen ásítognak, kiontották magukból a rémületet, s az most az udvarokon, a gyümölcsösökben, az utakon árad sziszegve és érdesen a teljes reménytelenségben; a házak egyszerre kitépték szájukat, maguk is fuldokolva a meneküléstől, mert az égbolt azért mégsem áll lángban; jajgattak az ajtók és szüntelenül ki-be csapódtak. Az emberek körül és utánuk megvadult baromfiak és macskák.

Az embernek mégis magával kell vinnie valamit, meg kell mentenie valamit a holmijából, legalább azt az egyetlen porcelántányért, legalább az ünneplő harisnyát, egy gyerekinget, katonakori fényképét, az ablakon álló gipszkutyát, a füstölt disznófejet legalább, a maradék füstölt húst, a nermetezőgépet, a birtok telekkönyvi kivonatát, hol van a telekkönyvi kivonat, mindent ki kell hordani, mindent el kell vinni, de mit vigyen el az ember, amikor kötözködésig érő gyereksírásban gázol, az ember a falba

veni a fejét, a dagasztóteknőbe, a gerendába, a kezek tele vannak hajjal, most háborzongatóan gazdagok vagvunk mindannyian, de a kezünk rövid, a kezünk gyenge, bele kell örülni ebbe: a házat nem kaphatja az ember a hóna alá, sem a hombárt, sem a présházat; a jószágot mentik meg, a jószág jelenti az életet, a jószág bög, béget és nyerít, és úgy megfeszítette a kötelet és a láncot, hogy nem lehet eloldani, kivezetni az istállóból, hát ököllel verik a pofáját, az orrát, de előbb mégis a ház népét kell megmenteni, a pusztá életet, ha már semmi mást, semmi mást nem tehet az ember.

Azok meg, a németek, zöld egyenruhában, némán, csak a mutatóujjuk beszél a fegyverek ravaszán, elválaszthatatlanul összenőttek a puskatussal, és lassan, lépésről lépésre kutyájuk után, behatolnak a faluba, a szilvásokba, a szérűskertekbe, hogy útját állják az eszeveszett menekülésnek. Hogy semmi se kerülje el a figyelmüket, hogy mindenkit összefogdossanak. Azokra, akik nem nyugodnak ott, ahol a vasárnap és a hajnal érte őket, ráuszítják a kutyákat, puska golyóval csillapítják őket, úgyhogy elterülnek a földön, hiszen az amúgyis az övük, paraszté a föld Ádámtól kezdve: akik pedig abban reménykednek, hogy a rémület gyorsabb egy puska golyónál, azokat sortűzzel érik utol. A lőszerrel nem takarékoskodnak, golyójuk több van, mint amennyi a szörgúnyás népség. Jut a lőszerből az asszonyoknak is, lázadókat szülnek és etetik a partizánokat. Jut a gyerekeknek is, ha felnőnek, apjuk örökébe lépnek, futárok és felderítőök. Jut a teheneknek is, azok táplálják őket. A lovaknak is, mert büszkék rájuk. A juhoknak is, mert azok ruházzák őket. A kakasoknak is, korán ébresztik őket. A kutyáknak is, jelt adnak a menekülésre. A fáknak is, ha nem is érett meg rajtuk a gyümölcs. Jut golyó mindennek és mindenkinek.

Hova is rejtse az ember a gyerekeket, legalább a fiúgyerekeket, az ágy alá talán, a szalmazsák alá, de ott meglátják, a padlásra, oda is felmásznak, a szénába, semmiképpen, felgyújtják, a hordóba, abba belelőnek, a trágyába, úgy van, de nem, abba szuronnal beledöfnek, ó, istenem, ó, te legvéresebb kezű hóhér, hát mit tettünk ellened, mit vétettünk neked. Nem mi feszítettük keresztre a fiadat, nem mi pisáltunk a szakálladra; igen, káromoljuk a szenteket, szidjuk őket, mint az asszonyokat is, miként önmagunkat is szidjuk. Igen, dolgozunk ünnepnapokon, mert muszáj, éhen döglőnk, ha nem dolgozánk. De megtartjuk a pravoszláv böjtöket és a nem pravoszlávokat is, örökké böjtölünk, a templomba is elmegyünk, ha jut rá idő, isten, hát csakugyan nem vagy sehol? Lehetetlen, hogy ne létezzél. Hogy lehet, hogy nem vagy sehol? Eleget teszünk minden hatóságnak, amennyire csak tőlünk telik, türelmesen viseljük sorsunkat, örök időktől fogva mi fizetjük mások adósságát, hát hogyan mentjük most meg a pusztá lélegzetünket, csak azt, mert más már úgyse marad.

Mert azt meg kell menteni, nem az élet öröméért, a további kínládáshoz kell, a halálhoz, máskori és más halálhoz, csak hogy most egészen világos már a hajnal, tisztán látni mindent, azok meg csak jönnek mindenfelől, az ember nem mehet ki sem a mezőre, sem az erdőbe, vakondokok nem vagyunk, madarak se vagyunk, hiszen olyan kopár ez a világ. Emberek vagyunk, muszáj jajgatnunk.

Az asszonyok legalább jajgathatnak, de az úgy hangzik, mint bosszúkiáltás és ellenállás, ezért a fegyverektől magasabb és vastagabb lesz a jajgatás hangja. A kutyák is hangosan ugatnak. És van, aki nem érti, mi is történik, csak áll és nézi az elszáradt gombát a nyírfán, a csempe köszörükőre bámul, a kopott kőlépcsőre. Van, aki odaáll, maga se tudja, miért, hogy foglalkoztassa magát valamivel, mint minden reggel: felkap egy kanna vizet, és locsolni kezdi a káposztát a ház mögött. A gyerekeknek úgy rémlik, hogy szörnyű játékról, hallatlan vadászatról álmodnak. Kis-

fiúk kötélen leereszkednek a kútba, megnézik magukat a víz tükrében, aztán megrémülnek, hogy belefulladásnak, nem, itt egyedül vannak, sötét van, de kibírhatatlan ez az egyedüllét, mégis jó lenne látni, hogy mi van a többiekkel, s már kapaszkodnak is fel a világosságra, az ég tiszta kéksége felé, amely egyre csalogat magasságával, s menekvést ígér. És felmásznak a kisfiúk a fákra, elbújnak a lombok között, belebújnak a fák bimbóiba, a pókhálóba is. Talán csak nem fognak minden fát és minden ágat megvizsgálni, kutyáik talán nem tudnak a fára mászni, a kisgyerek arcát anyja ölébe fúrja, ott nem fogják meglátni, mélyebbre, mélyen a húsába. A gyerek átkulcsolja apja lábát, görcsösen magához öleli a térdét, az apa meg belemarkol a hajába, mert mit is tehet: a káromkodás most olyan volna, mint a nevetés, lehajol hát, körmét a földbe vágja, de az is átkozottul kemény most, nem akar magába fogadni semmi élő.

Kisfiam, hallod, nem tudlak hova rejteni.

A kommunista röpiratokat sem tudják hova dugni a legények, meggyújtják, de a papiros lassan ég, folyton elalszik, fújniok kell, s csak ülnek ott a bokrok mögött, az akol mögött, még majd meglátják a németek, hogy itt papiros égett, eltapossák hát, reszkető térdrel táncolnak a pernyén.

Ó, én bolond, mért nem hallgattam Dušan Katićra, amikor az alakulatba hívtott. Azt ígértem neki, majd ha elcsépelem a búzát, és szerzek még vagy száz golyót. Hát most megdögölhetek, mint a barom.

Hova tegyem a katonakönyvemet. És ha eltépem, hol tépjem el, hogyan tépjem el.

Hát a király képével mit kezdjek. Ártatlan vagyok, mindenki megvette, mindenkinek van királya, Hitler is király.

A könyv. Könyv miatt az ember a fejével fizet. Hol van az a könyv, amit a gyerek az iskolában kapott a kitűnő előmenetelért.

Hanem én becsületes parasztember vagyok, a kommunistákat nem szeretem, mindig ellenségük voltam, a németek meg okos emberek, megvan nekik a gyanúsak névsora. Ne bomoljatok már, asszonyok, takarodjatok be a házba, dolgozzatok, foglalatoskodjatok valamivel, hangotokat se akarom hallani.

Egy ember leül a küszöbre, előhúzza fából készült dózniját, hogy cigarettát sodorjon, saját háza küszöbén ül, neki semmi köze az egészhez, látni se, hallani se akart semmit, még a szomszédokat sem.

Jó erős snapsz, nyolc esztendő, katonák, tiszt úr, tessék, itt a pálinka. Szerb pálinka. Snapsz. Nincs a világon jobb pálinka. Snapsz.

A német puskája csövével szétveri kezében a literest, a paraszt elmosolyodik, de aztán egyszerre eltorzul az arca, mert a puszkatus bordán találja, vizes lett a nadrágja szára, s lehajol az üveg törött nyakáért, közben a németre néz, mert most már igazán nem tudja, mivel kínálhatná meg.

Nem tud hova lenni az ember, ez a sors van megírva nekünk, és ha meg kell halni, hát meghal az ember, gyertek, gyerekek, ti is, menyeim, fogjatok körül, mindenért én felelek, ti csak hallgassatok. Fiatalok vagytok, csak hallgassatok.

Sokan menekülnek a kerítéseken át, jól hallanak, és mégsem hallanak semmit, próbálnak elbújni, és felbukkannak újra, akárhova bújnak, mindenütt látni őket; a puska lövésektől és a gépfigyverek tüzétől megremeg a tiszta, derűs égbolt. Milyen magas van az ég! Csak a csillagoknak nyújt menedéket. Az embernek itt kell maradnia ezen a kövér, júliusi földön, amely még a kapa élet se rejti el; a lombos fák hegyébe rejtőzött lelőtt gyerekek olyan tompán puffannak a földön, mint az elérett birsalma. Aztán ott nyugosznak némán csak a testükkel elfoglalt darabka földön, a kutyák pedig megszagolják és átugrálják őket. Némán nyugosz-

nak azok az emberek és asszonyok is, akik futás közben a kerítésen akadtak fenn díszül. Sokan a küszöbük előtt rogytak össze. Mások az ekéjük mellett, vagy a fejsze nyelére hajolva. Hogy visszatérjenek a földhöz, amelyen öröktől fogva éltek.

Nem bátrak, de nem is gyávák mindazok, akik, meggyőződve, hogy úgyszincs már hova lenni, hajadonfőtt és földbe gyökerezett lábbal állnak a gyerekek és az asszonyok között.

Ha bűnösök vagyunk valamiért, hát akkor azért vagyunk bűnösök, mert emberek vagyunk és parasztok, és mert élünk. Hát akkor löjtek le hennünket, igazatok van, megtehettetek.

Fiaim, köszönjétek nekik jó reggelt, megértik majd, hogy nem vagyunk fenevadak.

A gépfegyver kattogásától nem hallatszik a köszönés.

Engem öljetek meg és a feleségemet, minket, felnőtteket, hagyján. Ne a gyerekeket.

En is a kommunisták ellensége vagyok, le a kommunistákkal. Adjatok fegyvert, veletek együtt üldözöm őket. Még puska se kell, van nekem fejszém, csákányom.

Hogy mink szállnánk szembe veletek, hisz olyan hatalmasok vagytok, Hitler előtt le a kalappal, éljen, vigyetek el mindent, odaadom, éhesek vagytok-e, fáradtak vagytok, persze, szegények, háború van, tudom én, mi a háború és mit jelent katona lenni.

Ejnye, de szépek a kutyáitok. Lám, mit tesz az erő, mi a hatalmas nép. Még a kutyáik is nagyok. Ezek a mi kis szerb dögjeink meg — elbújhatunk szegyenünkben. Tiszt úr, éhesek a kutyái, hát itt van ez a finom tejföl, hadd egyenek.

A sisakos, rövid csizmás emberek nem értik a szerb szót, s a könyörgéstől jobban félnek, mint az álldogálók káromkodásától, de még jobban azoktól, akik menekülnek, s még inkább azoktól, akik hallgatnak, s nem jajgatnak és káromkodnak, ezért hát tüzelnek, rémulten lövöldöznek: öregasszonyba, ikéménybe, bokorba, szögbe akasztott gúnyába, a kerítésről leesett szakadt szerb katonasapkába, és lassan jönnek, mintha nem is mozognának, merevek, hajthatatlanok, lövöldöznek, és akiket nem találhatnak el, azokat a kutyáikkal tereltetik egy rakásra, oly kis rakásra, hogy el lehessen taposni őket, mint a kismacskákat vagy a faleveleket.

Senki sem vette észre, hogy az erdő mögül feljött a nap, amelyre most igazán senkinek se volt szüksége. Tarka lett az út a napfénytől és a falevelektől; tarkák lettek az utak, amelyeken ezeket a csoportba terelteteket hajtották puskacsövek és kutyák között a templom felé, minden irányból a templom felé.

Hova megyünk, vasárnap van, Németországba, mért megyünk mindannyian fogságba. A gépfegyverek átluggatták, elcsúfították, szétmorzsoolták az égő korongot, a napot, amely tüzét a tiszta, derűs égre ontja, és csurog az izzadság az arcokon, a hátakon, a mellkas bordáin, vizesen, undorítóan és szomorúan a belső szégyentől, mert szégyenteljes látvány ez: sokan úgy vannak még most is, ahogy az ágyban heverték. És mindannyiunkat betakarja fehér izzásával a szégyen, hogy élnek, szánják-bánják, hogy emberek, és tudnak még menni és hallgatni, nem mernek és nem tudnak átugrani a kocsijúton heverő holtakon, csak rájuk gázolnak meztelen talpukkal puhán, ernyedten; egy asszony váratlanul felsikolt, és megsüketül a saját hangjától, attól az ürességtől, amely ottmaradt benne égve a kiszakadt hang után. Aprókat lépkednek és a magasba néznek: az árkokban, a kerítések mellett és a küszöbök előtt nyugosznak azok, akiket halállal büntettek, mert nem tudtak várni, hogy felsorakoztassák s megmaradt családjukkal és a szomszédokkal a templom

felé indítsák őket, hiszen keresztények vagyunk. És azok is, akik oly fölöslégesen hangoztatták: én a házamból ki nem mozdulok, itt végeztek velem, s leültek a küszöbre, vagy nekitámaszkodtak a falnak, hogy még egyszer érezzék azt, ami az övék, és a lankáson levő szőlejükre néztek: kinek kapáltalak, kinek permeteztelek. Nem sokáig vártak a golyóra. Ezek és azok ott az árok partján, a nyírfák kiálló gyökereinél, figyelmeztetik most a csoportba terelt embereket, akik mind lassabban, mind puhábban és halkabban lépkednek, hiszen mezítláb járnak: menni kell a kutyák előtt, a sisakok és a puskacsövek előtt, mindegy, hogy hova, és mindegy, hogy meddig. Amíg a lába viszi az embert. Görnyedten, tántorogva, roskatag járással mennek ebben a tarka menetben, némelyeknek véres az arca, ahogy meghalt hozzátartozójának vérért a kezével elkente rajta. A hegy hintázik, a mezők füstölögnek, a fákat lekaszálta és agyonnyomortotta az ég és a tűző napsugár; minden elmozdult a helyéről, némán össze-ütközött egymással, és kétségbeesetten dobogott a foglyul ejtettek rettenetesen elnehezedett szíve. A templom előtti kaszálatlan réten sokan fellelegeznek egyszerre, a foglyok visszanéznek a falu felé, a völgyből hallatszó megritkult lövöldözés, a fojtott kutyaugatás felé; bámészkodnak abban a hatalmas verőfényben, amely elárasztotta az eget és az erdőt és a szántókat, itt a földön; az emberek magukhoz térnek a reggelnek ebben a hatalmas fényében, s ott volt megint a remény a lélegzetükben, a szemükben, és sietve mentek tovább az öt öreg tölgyfa árnyékában álló templom felé.

Nekilódulnak a tornácnak, öklükkel verik az ajtót, könyörögnek, segítségért kiáltoznak, ígérek fűt-fát, mindent. Ami csak eszükbe jut. Amit sohasem tettek volna, mondtak vagy gondoltak volna. Akik más-képpen gondolkoznak, hallgatnak. Sokaknak teljesen mindegy. Ha egyszer ég a falu, égnek a házak, úgyszincs már többé miért élni. Elárulniok sincs mit s nincs miért. És nincs már mit ígérniök, hiszen a levegő sem az övék, azt is kapkodva szedik. Könnyük sincs már. Sokan szenvedésükben még az életükért se tudnak könyörögni, hiszen elveszett, felemészttette önmagát. Elégett a saját tüzeben. Azoknak, akik kiabálnak és könyörögnek, akik mindent felajánlanak az életért, hosszú sortűz felel a templomtetőt záporozva. Elhallgatnak, lecsendesítik kezüket is, egészen kétségbeesve néznek egymásra, aztán megbékülten és megszágyenyülve sütik le tekintetüket.

Édes istenem, így van ez már, emberek: még ha önmagunkat áruljuk el, még ha mindent felkínálunk, amink csak van, akkor sem válthatjuk meg a pusztá életünket se. A pusztá életet, lélek és becsület nélkül. Csak a húst magát.

Elvtársak, harcolni kell. Elvtársak, ez a menekülés.

Nem kell már. Minek az élet, ha egyszer minden odaveszett.

Majd csak történik valami.

Micsoda.

Nem tudom.

Nem akarok meghalni. Halljátok, németek, nem akarok, nem akarok.

Nem akarok.

Én se.

Csend legyen.

A fogaimmal téplek szét.

Nem bánom, akkor se hallgatok.

Testvérek, tettessük magunkat örülteknek. Akkor nem mernek ki-
végezni bennünket. Nemzetközi szerződés van rá.

És a Vöröskereszt.

A Nemzetközi Bíróság.

A Népszövetség.

Van-e valaki, aki szanitéc volt. Mondja el, mit hallott az ilyen betegektől.

Kiabálnak, megharapják egymást, összebeszélnek tücsköt-bogarat.

Nem mondasz újat. Reggel óta, hajnal óta ezt tesszük mi is.

Nem mondasz újat.

Miért.

Ne féljeteK, emberek. A németek is emberek. Keresztények, nem döntenek ránk a templomot. Csak próbára tesznek, figyelmeztetnek, megijesztenek bennünket, hogy ezentúl majd jobban tiszteljük a rendet és a nyugalmat. Öregek, ne sírjatok és ne ijesztgessétek a gyerekeket.

Jaj, szülni fogok. Húzódjatok el egy kicsit.

Ne tegyéL ilyen. Nincs hova húzódnunk.

Ne haragudjateK, muszáj.

Halj meg, de ne gyalázd meg a templomot, ne sértsd meg istent éppen most.

Nem bűn a templomban szülni. Csak egy kis helyet csináljateK.

Halj meg a magzatoddal együtt. Ez az átok majd fog a németeken.

A szentélyben a legények a kopácsolást hallgatva elábrándoznak: a partizánok meghallották a reggeli lövöldözést akiknek reggel sikerült megszöknöK értesítették őket a parancsnokot Dušan Katić azonnal kiadta a parancsot az elönyomulásra Trnava felé futólépésben bukdácsolnak mentsük meg a népet hét ifjúkommunista van közöttük meg kell mentenünk az elvtársakat Trnava a mi falunk támogat bennünket mi a népért harcolunk igaz-e elvtársak Dušan Katić a hosszú hadoszlop élén lovagol futnak futárokat küldött más alakulatokhoz segítségért általános mozgósítást rendelt el most dél van minden pillanatban meg kell érkezniök

Hány óra van.

Tizenkettő múlt.

Most már meg kell érkezniök.

a partizánok körülfogják a falut elfoglaltak minden lejtőt felállították a gépfegyvereket parancsra várnak miért várnak ég a falu mire várnak

Ugye, messziről hallatszik-e ez a puskalövés.

Állandóan lövöldöznek.

Ez most nagyon messze pukkant.

Jeladás a támadásra.

Fojtsátok vissza a lélegzeteteket, hogy jobban halljuk.

Az orosz repülőgépek zúgás nélkül szállnak.

Magasan szállnak, látni se lehet őket.

A partizánoknak van rádióleadójuk.

Jelentették már, hogy mi a helyzet nálunk.

Először bombázni fognak.

Romboljanak le mindent.

Ejtőernyősöket dobnak majd le.

Kirohanunk a templomból, és élve elfogjuk a németeket.

Lesz, aki majd elesik közülünk.

Nem bánom, ha elesek is.

Németországban is kitörhet valami lázadás.

Megölik Hitlert.

Németország tele van kommunistával.

Egy óra leforgása alatt letartóztathatják a tábornokokat és a kapitalistákat.

Amint a rádió bejelenti a lázadást, a katonák eldobják fegyvereiket
Tömegesen megadják magukat.

Lesz majd döggivel teherautó, revolver, géppisztoly.

Egész bakancshegyek.

Van-e ezeknek a németeknek rádiójuk.

Minden századuknak megvan a maga rádióállomása.

Példát kell mutatnunk a népnek, visszaadni az öntudatát.

Nem szabad tovább várakoznunk.

Elvtársak, parasztok, ne legyetek kishitűek. A mi elvtársaink, a partizánok, a JKP és a Vörös Hadsereg megdöntik a fasizmust, higgyétek el. De nekünk is segítenünk kell. A szabadságot nem adják ingyen.

Ne beszélj. Hallgass, hallgass.

Asszonyok, emberek, kiabáljatok, jajgassatok, hogy ne hallják ezeket itt.

Most két kalapács kopog a templom nyugati falának fundamentumán. A levegő keserű a füsttől. A gyerekek és a betegek fuldokolva köhögnek. Az asszonyok összeszorított fogakkal nyöszörögnek. A legények a szentélyben sehogy se nyugszanak meg.

A templom tornácában az öregek ábrándoznak:

fehér felhő ereszkedik az égboltról a templom kupolájára Szent György felemeli kardját keresztet vet vele a falu fölött a tűz kialszik az ég beborul felhőszakadás zúdul alá Szent György magasra emeli a kardot maradatok örökre ott ahol vagytok a németek úgy sisakosan és fegyveresen ahogy voltak megkövülnek Szent György felemeli bal kezét vértanú népem hagyd el az én hajlékomat az ajtó kinyílik az emberek kitódulnak megpillantják a szentet térdre hullanak többször keresztet vetnek és imába fognak ott a templom körül a mezőn a németek megkövülten állnak a szent azt mondja maradjanak itt örökre ti magatok és utódaitok emlékeztére ti meg műveljétek tovább a földet vessétek el a magot és növeljétek etessétek a jószágot és őrizzétek és fohászokdjatok mindenható istenünkhöz ezentúl rendszeren járjatok az én templomomba én elvégeztem amit a mi kegyes urunk megparancsolt Szent György eltűnik a templom kupolájáról fehér felhőcske száll fürgén a magasba

Emberek, az isten mindenható. Gyerekek, minden az ő kezében van. Minden az ő akaratából történik. Csak isten menthet meg bennünket. És ami velünk most végbemegy, azt megérdemeltük. Gyónjuk meg a bűnünket. Még nem késő.

Ha nem felejtettem el gyónni.

Elérkezett az ítélet napja. Én megvallom minden bűnömet.

Emberek, testvérek, néhány perc múlva nem leszünk se mi, földi halandók, se Szent Györgynek ez a temploma, amely pedig emberemlékezet óta itt áll ezen a helyen. De annyi időnk még maradt, hogy bűnbánattal magunkba szálljunk. Hogy meggyónjunk. Becsületesen, mintha egyedül volnánk, minden bűnünket meg kell gyónnunk. Mindent.

Először le kell róni az adósságainkat egymással szemben. Közöttünk sok az adós. Márpedig az adósságnál nincsen nagyobb bűn.

Mondjátok el, ki kinek tartozik. Öszintén, az utolsó eskü súlya alatt. mert a földi élet pokol volt nekünk, legalább ott fönt érdemeljünk ki valami jobbat.

Abból a másvilágból én nem kérek. Másvilág nem létezik.

Hallgass, te hitetlen. Emberek, valljátok meg az adósságotokat. Gyorsan és értelmesen. Csak isten menthet meg bennünket.

Beszéljétek, hogy ne halljuk a kalapácsokat.

Hogy elfelejtsük a várakozást.

Csak mielőbb jöjjön.

Van isten.

Kell, hogy legyen.

Suttogjál.

Én két lányit elszántottam Pavle földjéből.

Megbocsájtok neked, és bocsássa meg isten is ezt a bűnödöt.

Ámen.

Én megvesztegettem az ügyvédet, hogy semmisítse meg boldogult apám testamentumát, mert a nővéremnek szánta a szőlejét.

Mivel ennek a bűnösnek a nővére nincs közöttünk, Prerovóban él, bocsássunk meg mi neki.

Megbocsájtunk.

Ámen.

Én megmérgeztem a bátyám tehenét, mert nagyon megbántott.

Tudtam, hogy te voltál az. Nem bocsájtok meg.

A saját üdvösségedért bocsáss meg neki.

Nem tehetem, nem bocsájtok meg.

Én adós maradtam Mihajlónak nyolcszáz dinárral.

Megbocsájtok neked. És gondolatban a templomnak ajándékozom ezt a pénzt.

Én elvittem Vitomir ekéjét, és most nem lesz, aki visszaadhatná neki.

Úgy veszem, hogy visszaadtad. Köszönöm.

Elnyerted a bűnbocsánatot, ámen.

Ljuba permetezője valahogy az én padlásomra került. Egyik napról a másikra halogattam, hogy visszavigyem neki, vártam vele máig. Bűnös vagyok.

Én meg azt hittem, hogy a szomszéd faluból lopta el valaki. Köszönöm, hogy szóltál, most legalább tudom, hogy hol van, isten bocsásson meg neked.

Ámen.

Én Stanojénak tartozom egy zsák búzával. Ha megérném az újat, megadnám, a gyerekeim egészségére mondom.

Elengedem.

Ámen. Vessetek keresztet.

Te, Branko, a múlt pénteken ideadtad a kaszádat, és nálam is maradt.

Nincs szükségem rá, megbocsájtok érte.

Én meg Kolevának tartozom három kanál zsírral.

Megbocsájtom, ha lett volna miből, visszaadtad volna.

Ámen. Gyorsabban gyónjatok.

Én nem adtam vissza neked a kötőtűket.

Rozsdásak már.

Várjatok, asszonyok. Először mi férfiak és házigazdák rójuk le az adósságunkat.

Szerszámmal, vetőmaggal, és sok mindennel tartozom egyiknek-másiknak, meg tudtok-e bocsájtani, szomszédok.

Megbocsájtunk.

Ámen.

Én sokat káromkodtam, nem kíméltem semmit. Bocsássatok meg, emberek, asszonyok és gyerekek.

Káromkodtunk mindannyian, nincs mit megbocsájtanunk.

Nézzétek, emberek, sokan vagyunk szegények, de vannak a jómódú gazdák közül is elegen, akik tartoznak egymásnak ezzel-azzal. Ha ezt most mind fel akarjuk sorolni, meglehet, hogy sose leszünk készen, mert halljátok magatok is, a kalapács már csak aprókat kopog, készek lesznek nemsokára.

Ha van isten.

Van, van.

ha előtte is számít az adósság, akkor mi ott a másvilágon is örökre megjártuk.

Hát akkor talán az lesz a legjobb, ha legalább egymásnak megbocsájtunk szépen mindent.

Ne szégyenkezzünk most. És ne sértessük egymást.

Rendben van.

Mondjátok utánam mindannyian a szavaimat: Mindennek és mindenkinek

Mindennek és mindenkinek

Aki nekem valamivel

Aki nekem valamivel

Adós maradt a földön

Adós maradt a földön

Isten nevében elengedem

Isten nevében elengedem

És ha valaki kénytelen volt lopni

Bármikor lopott is

Amen, dicsőség istennek

Amen.

Isten bocsássa meg minden gonosz gondolatunkat

És minden gyalázatos álmunkat, Ámen.

Haljunk meg mindannyian egyformán

Hogyhogy egyformán

Úgy, hogy a halálunk is egyforma lesz.

Egyformák nem vagyunk, s nem is lehetünk azok.

Nem lehetünk.

A vagyon miatt.

A munka miatt.

A lelkiismeret miatt.

Egyformák mi sosem voltunk.

Én még a pokolban is ellene vagyok az egyenlőségnek.

Én magam vagyok.

Most magam vagyok.

Én a születésemtől fogva magam vagyok.

De a temetőben mindannyian testvérek vagyunk. Elkeverednek majd a csontjaink, testvérek. Osszuk el legalább egymás közt a pénzt, és várjuk meg egyformán szegényen az ítélet óráját.

Nekem nincs egy vasam se.

Nekem sincs, de nem is kell.

Akinek nincs, az nem is bűnös. De ti, testvérek, akiknek a zsebében akad még némi pénz, osszátok el testvériesen azokkal, akiknek semmijük sincs.

Nekem van kétszázhetven dinárom, azt szívesen elosztom. Itt van nektek, szegényeknek fejenként húsz dinár.

Köszönjük.

Nekem tizenöt dinárom van, abból hármat megtartok.

Köszönjük.

Neked, fiam, százat adok, nekem kevesebb marad.

Köszönöm.

A fehérnépnek is adjatok egy-két garast.

Nekünk sose volt pénzünk, nem kell most se.

Én mindenemet a templomra hagyom.

Elhallgattak a kalapácsok.

Csend van.

Elhallgattak.

Megjött a parancs. Kegyelmet kaptunk.

Megmenekültünk.

Odakint kiabálnak. Halljátok-e.

Fiam, gyerekek, ne féljeteK, nem fog fájni. Felrobban, hogy nem is halljátok majd. Ez a legkönnyebb halál. Ha lenne miért élni, nem vállalkoztam volna erre. De istenemre mondom, nincs miért. Elégett minden. Bocsássatok meg nekem, szomszédok, testvérek, bocsáss meg nekem, szegény feleségem, bocsássatok meg mindannyian. Veletek együtt pusztulok én is.

Én mindent megbocsájtok.

Mi is.

Vége lesz-e már hamarosan.

Nem tarthat sokáig.

Emberek vagyunk, nem pusztulhatunk el így.

Hát mit tehetünk.

Törjünk ki az ajtón, vessük magunkat rájuk.

Legalább egyet fojtsunk meg közülük.

Eltársak, öklünk még van és fogunk is.

Órúlség. Nincs értelme.

Még nem érkezett el az ideje.

Nem alkalom ez arra.

A gépfegyverek rostává lőnek bennünket még az ajtóban.

Esztelenül rohanunk a halálba.

Kevesen vagyunk.

Mit csináljunk pusztá kézzel.

Lázadók vagytok.

Kommunisták.

Ne tegyünk ilyesmit.

Eltársak, pár perc múlva mindannyian a levegőbe repülünk. Kísér-
reljük meg.

Hiábavaló halál lesz.

Halál a várakozás is.

De legalább valamivel tovább élünk.

Ember, legfőljebb egy perccel tovább.

Az is valami.

Legalább egy másodperccel tovább éljek.

Megrövidítjük a szenvedést.

Megrövidítjük az életet.

Mit ér az ilyen élet.

Eltársak.

Fiam.

Az élet mégis élet.

Miben reménykedsz.

Minden pillanatban megjöhet a parancs, hogy kegyelmet kaptunk.

Szájról száira járna, hogyan véreztünk el.

Meg kell iiesztenünk őket.

Hogy eszükbe véssenek bennünket. Pusztá kézzel is.

Legalább ennyivel is kevesebb muníciójuk marad.

Világra hoztalak, ne kelljen, hogy holtan lássalak.

Előre, fiam. Haljátok meg szerbekhez méltóan.

Először a legények indulnak el a szentélyből, minden pillanatban robbanhat az akna, a falakból szétfreccsenő kövek megvakítják őket, a kupola szétlapítja őket, rettentő súlyos ez a tető, belülük fojtja még a bánkódást is, viszi hát őket a kétségbeesés, és a hitük, mely ugyanolyan; ha nem sikerül elmenekülniök, akkor is emberségesebb halál éri őket, ezért hát felkapják a kelyhet, a keresztet, a fültőlőt, az ezüstveretes

evangéliumot, hogy legyen valami a kezükben, amivel lesújthatnak valakire, megsebezhetnek valakit legalább, vagy megijeszíthetik, megzavarhatják a németeket, ökölbe szorult kézzel, káromkodva és fenyegetően a szemükbe néznek majd, és elkiáltják az ifjúkommunisták jelmondatait. Az ikonosztázion még egyszer megrázkódik, ropogása és recsegése háborzongató és fogvacogtató, és hangosabb a feledésre ítélték dadogó üzeneténél, a szentély ajtaja kitörik, nem hullik alá, nincs hova esnie, viszik magukkal a mellkasukon, a csípőjükön, amint suttogó átkok és kissé hangosabb bátorítások között törnek előre; meglódul a tömeg az ajtó felé, az öregemberek és az öregasszonyok, megpillantva kezükben a kelyhet, a keresztet és az evangéliumot, megnémulnak a döbbenettől, megragadják a kezüket, hogy megakadályozzák a kegyszereknek ezt a meggyalázását, a legények szembeszállnak a kétségbeesett suttogással: „Még a törökök se merték kivinni a szentélyből az evangéliumot, a keresztet és a szentáldozás kelyhét”, nekilódnak még nagyobb reitenettel, daccal, szitkokkal, makacssággal, bolond szívvel, hogy még egyszer megpillantsák a hegyeket, az eget, a falut, ha lángban és füstben áll is, vagy éppen azért, hogy farkasszemet nézzenek ezekkel a pusztítókkal, hogy magukba szívják a levegőt, még egyszer belélegezzék a tiszta levegőt, miközben kificamodott karok, letaposott gyerekek maradnak mögöttük a megnyomorítottak nyögéseivel; nincs az a szeretet és nincs az a fájdalom, ami ezt az erőt, ezt a kényszert és ezt a rémületet megállíthatná, egyetlen szót sem lehet érteni már, nincs egy épen maradt gondolat, még a saját jajgatását se hallja senki, már csak magával törődik az ember; a szentélyből elindult legényekhez mások is csatlakoznak, nemcsak fiatalok, egyesek azért, mert rászánták magukat, mások azért, mert magukkal sodorják őket, neki-rontanak az ajtónak, amely jajgatva ropog és nyikorog az öklök és a fejek erős ütéseinek halálhörgésében, és végül enged hús ember és a halál erejének, és az a hús ember most kitör a fénybe, amely csupa mélység és magasság most, ott állnak egyszerre a meglendített kereszttel, a kehelyvel, az evangéliummal és a füstölővel: ott állnak a mezőn megnémulva, a falu és a napkorong között tátongó szakadék előtt, a nap most magasabbról tűz, mint bármikor, ők meg csak állnak és szomjasan isszák a fényt, falják a levegőt és az erdők fölötti kék messzeséget; megzavarja őket ez a csend, megijednek önmaguktól, ettől a tágas világtól, a messzeségtől; döbbenet bámulnak a félkörben felsorakozott németekre, akik rájuk irányították hatalmas, fekete gépfegyverük csövét.

Vissza.

Az emberek állnak. Álmodnak. Mélyen lélegzenek.

Vissza.

Az emberek kitárták kezüket a kegyszerekkel.

Vissza.

A németek és a fegyverek szemlátomást nőnek.

Vissza.

Zúg a világosság és a messzeség.

Előre, emberek:

súgja valaki, azt súgja, hogy vessék magukat a németekre és a gépfegyverekre, rég elfeledett hősi énekek s a bátrakról szóló mesék ígézetével, szemük tele van a szőlők, a mezők, az országutak és rancos arcú anyjuk képével; lányok vagy öregek előtti félelem nélkül állnak, kommunista röpirattal a zsebükben, félelem nélkül, miként a csillagoktól, a felhőktől, az aszálytól, a szűk esztendőktől sem félnek; állnak ott anélkül, hogy visszaemlékeznének a holtakra, akik ma reggel ott heverték az árkokban és lógtak a kerítéseken, és azokra, akik eltaposva és megfulladva heverték a templom tövében. És mégis ott van mindez a tudatukban. De most más-képpen él. Elmerült a gyűlöletben, az egyetlen erőben, s ökölbe szorítják kezüket, meglendül a kereszt, az evangélium, a kehely, a füstölő, és ebben

a lendületben benne van az utolsó remény: hogy megmeneküljenek, megfojtsák a németeket, ha el is esnek; benne van a lélegzés, a látás, az élni vágyás végső kényszere, mindegy, hogy milyen lesz az az élet; benne van a halálfélelem, a dac és minden káromkodás. Ellökik magukat a földtől, nekiramodnak, előregörnyedve, hogy kisebbek legyenek, félelmetesebbek és gyorsabbak, rohanva vetik rá magukat a zöld egyenruhákra, a tüzet okádó vasra: támadnak, menekülnek, verekednek, elesnek, a kasza utolsó suhintásával, a kapa és a fejsze utolsó lendületével, az ujjak utolsó görcsével kukoricamorzsolás közben vagy egy cigaretta sodrásánál, amelyet már nem lehet végigszívni, az alvó gyerek kezét megérintő hüvelykujj utolsó mozdulatával, s azzal a görcssel, amely megáll az ember torkában, és láthatatlanul árad el az arc sápadt nyugalmasában.

Hullanak, mint a szikra, és menekülnek, mint az erdei vadak.

Szakadt ingükön át vastag sugarakban tör ki az erejük, kanyargósan folyik, kerek tócsákba áll, olyan súlyos, hogy a súlyával visszatér mindig csak ideiglenesen elhagyott örök lakóhelyére, s ha eddig a gyors, a fáradhatatlan keringés rabja volt, most szabadon és dühödten ömlik, pirosan és végül habosan, menekül a testből, a legszebb öngyilkosságban keres menekvést, és csak a színét hagyja emlékeztetőnek. A vért az eső se mossa el, csak mélyebbre viszi, közelebb a gyökerekhez és hajszálerekhez, hogy titokban átalakítsák a növények erejévé, füvek nőjenek belőle, hogy azokban ágaskodjon a nap és a hegyek felé.

Az ég felhőtlenül száraz, s a gyp most vérrel csillapíthatja ősi, örök szomját. Iszik belőle a mindig szomjas nap is. A rét és a nap csendesen verekszik a paraszti vérért. S a vér a levelek és fűszálak árnyékába menekül. Nyomot hagy maga után, és a nap feliszik mindent, ami belőle a magasságnak jár. Tovább folyik ez a küzdelem és a végsőkig tart: amíg csak az ijedt, súlyos cseppekből csupán száraz, rozsdás foltok nem maradnak a zöld fűszálakon. Senkinek sincs ereje ezt a vért nézni, sem a fegyvereseknek, sem a fegyverteleneknek, akik ott maradtak a templomban. Mert ez a vér még nem halott, emélyítő szagát kínálja a szélnek. De szél nincsen sehol. A szag egyre keresi a mezőn és a templom körül, amely megdöbbenésében elnémult a titok előtt: mire képes még az ember.

A völgyek még néhányszor felüvöltenek azok után, akiknek legmesszebbre sikerült jutniok a templomtól, aztán minden elcsendesedik: csak a kereszt letört ágai fénylenek a halott legény alatt; a fűben fehérlik még a kinyílt evangélium, a kehely félig megtelt a napugár rézsút eső fényével, s nem folyt ki belőle; a csizmatalppal legázolt vadhere kínlódva emeli fel apró leveleit.

A falu fölött kövésre híznak és feketednek a füstök. Egy görény kölykeivel kiszökött a fészkekből, a felgyújtot hombár alól, s most ott áll a keresztúton, csak néz, nem tudja, hova menjen, futkos kölykei körül, azok meg körülötte keringenek, s a németet nézik, aki gépfegyverével az árokban fekszik. A német is nézi őket és hallgat.

A templom köré tömörült németek se szólnak, nem fenyegetőznek, némán dolgoznak: ketten áhítatosan és gyengéden viszik az aknákat a fundamentumhoz, amelyben negyven centiméteres átmérőjű lyukak tátonganak; mások a kidőlt templomajtot támasztják a kőkerethez, s fegyverüket az ajtó felé irányítva bámulnak a fűbe. Tisztjük ujjával az egyik katonára mutat, aki eldobta golyószóróját, amikor ezek kitortek a templomból, tenyerével védte tőlük a szemét, valamit kiáltott, két-három lépéssel feléjük indult, azután elvágódott a fűben, csizmásan és sisakosan, a mezít-lábas, fedetlen fejű emberek között; a tiszt utálkozva legyintett egyet, s a katona megértette: odalépett társához, aki gyenge volt, megijedt a fegyvertelenektől, s a lábánál fogva vonszolta holttestét végig a réten, kissé távolabb a halott parasztoktól. Az egyik sebesült trnavai véletlenül épp

felnézett, keresztet vetett, és bólított: közöttük is vannak emberek; isten bocsássa meg a bűneit.

A parancsnok fölemeli az evangéliumot a fűből, belelapoz, habozik, mégis csupán a kelyhet tartja meg magának. A többit, a keresztet, a füstölőt és az evangéliumot, miután az egyik katona félrehúzta a betámasztott ajtót, bedobja a templomba. A kegyszerek a tömeg fejére esnek, de az emberek csak akkor veszik fel őket, amikor a német újra betámasztja az ajtót.

Gyengéden magukhoz ölelik az evangéliumot, a törött keresztet és a füstölőt, amelyet az imént még azok szorongattak a kezükben, akik nem voltak hajlandók tovább várakozni velük. Bámulják a templom tar falait, s hallgatják a halk neszezést a fundamentumban, két helyen is, odakintről.

Térdeljetelek le azt mondom emberek nincs isten apa nagyon nagy lesz a robbanás öleljük meg egymást testvér megbocsájtom neked, hogy megmérgezted a tehenemet leányom Jagoda én is meg apád is bűnösök vagyunk biztosítalak hogy eltűnt emberek mégiscsak szépen és boldogan éltünk nem lett volna szabad a világra hozni téged térdelj le és imádkozz azokért akik az egeket ostromolták add ide a gyerekeimet nem bírok nélküle meghalni maradjunk állva emberek nem igaz ez nem nem esküszöm mindenre közeledik a perc nem fogsz semmit hallani ne hunyd le a szemedet asszonyok szoptassátok meg a kicsinyeket, hogy ne menjenek éhesen a másvilágra a föld szüli a bűnt és minden rosszat fogjátok azokat a gyertyákat és vagdossátok el darabokra ahány lélek van veletek mindig az ég tette tönkre a munkánkat aszályal és jégveréssel mit tegyünk a halottakért fiam mindjárt de nem tudom hol apám nyújtsd ide a kezed Dušan Katić térdeljetelek le emberek nemsokára szabadok leszünk asszony bocsáss meg ielketlen voltam hozzád most látom te voltál a legjobb asszony Trnavában miatyánk ki vagy a mennyekben oltsátok már el azt a bűdös tüzet Kosta Cvetić őrnagy ha az erdők kenyeret termettek volna nem kellene annyit rettegnünk becsületesen halunk meg bocsásd meg a mi bűneinket miképpen mi is megbocsájtunk az ellenünk vétkezőknek meggyújtjátok a hajamat ámen Uroš Babović ég és a föld miért kell nekünk így legalább valaki maradjon élve hajtsátok le a fejeteket a mi szabadulásunk előtt hallgassunk el hunyjuk le a szemünket is ne kínozzuk tovább a fundamentumból felvillan majd a láthatatlan tűz becsületszavamra bocsásd meg édes istenem annak a németnek is bocsásd meg hiszen ő is ember.

Egyesek meggyújtották ujjai között a gyertyadarabokat, és a fejük fölé tartották. Lángnyelvek ágaskodnak a remegő ujjakból, vékony füstoszlányok szállnak reszketve a kupola felé, amely most nyugodt, derűs világításban tündököl.

A gyertyacsonkok hangtalanul csöpögnek az emberek ujjai közt. a fejük fölött, a holtak lelki üdvéért égnek.

Egy ember körmével belekarcolja nevét a falba.

Az öregasszony feje fölött tartja a kendőt, amely most már a csomók hosszú sorából áll, ahogy minden utat elkötött vele.

A férfiak és a nők megfogják egymás kezét, hogy erősebbek legyenek, hogy ne legyenek egyedül, bár az emlékezet kihunyóban van: elfelejtik az imádságot és a gyűlölködést; elfogy a remény. kialudt a szomorúság. És kiálszik a rémület is, jóllehet abban volt a legtöbb erő. A szemek lecsukódnak. A test nem érzi a fáradtságot. Összehúzzák magukat, hogy minél kisebbek, minél alacsonyabbak legyenek, hogy csak csont legyen a test, hogy olyasvalami legyen belőlük, amit semmiféle akna és semmiféle halál nem képes elpusztítani, hogy kövek legyenek a falban, kövek a padlóban.

Az élet azonban elviselhetetlenül hosszú addig az üvöltésig, amelyre a fundamentumból várnak, a meztelen talpuk alatt levő kőcöckákból, a kupolából, amely bennük fog elmerülni, miközben a csend, megérintve az élet mélyét, felszáll a magasba, a másik csendbe; sokan tágra nyitják szemüket, hogy örökre ottmaradjon minden a tekintetükben. Az ablakot ha-

sogató napsugár nem kes többé és nem akasztófa gerendája; most a gyümölcsös és a szőlő reggeleit idézi, a legszebb reggeleket. És nem égett le az otthon, testvér és fiú nem esett el. Mindenünk megvolt, nem kínlódtunk, jó a mi földcskénk. Felvetik lassan a fejüket, hogy minél többet lássanak most, minél tovább nézhessenek és lélegezzék a levegőt, hogy megcsókolják a kőpillérek, mert kőből van az élet és az egész világ. Tágra nyílnak a szemek, megnyílnak a szívek, növekedik a részegítő, kétségbeejtő csend. Az ember nem jött hangtalanul a világra, nem bir és nem is akar némán távozni belőle.

Az egyik német lassan, testének egész súlyával lehajol, aztán megint kiegyenesedik, és elnéz a rét fölött, az öt öreg, néma és mozdulatlan tölgy között. A katonák meg rendetlenül, fegyvereiket a kezükben lóbálva futnak le a falu tűzfészeki felé, meg se kerülve a bozótokat. Az ottmaradt német előhúzza zsebéből az öngyújtóját, s egy kis ideig nézi. A letaposott fűben feketén kigyózik a gyújtózsínór, s elvész a fundamentumban. A német kattint egyet az öngyújtón, s a vékony lángnyelvet nézi, sokáig nézi. Megint a fűbe bámul. Aztán letérdel, lehorgasztot fejjel, mintha imádkozna.

A lángnyelv belekap a gyújtózsínórba, s pattogva, görcsösen, haldokolva kúszik, sietve, szinte vidáman fut a fundamentum felé, mint valami fürge kis állat.

Még mielőtt ez a vékony kis tűznyelv elérné a templom fundamentumát, a német lerohan a kis folyóhoz, és sisakos fejét a kavicsos part vízébe fúrja.

A keresztúton, a tüzek között, körülveszik a görényt a kölykei, kínlódva igyekszik belefúrni pofáját a keményre taposott földbe.

Egy bogár a templom fölött elterülő szántón látta, hogy leszakad az ég. Szemét behunyva, rémulten menekült egy göröngy alá.

... És ekképpen tíz esztendőök alatt ebben a dühödt védekezésben elnéptelenede az szerbek gazdag és termékeny országja és pusztasággá lőnek mind a városok, mind a falvak, és elnéptelenedének az császári klastromok; és az templomi szentélyek, hol addig jámbor áldozatokat hozának, most vadállatok gyalázatos szaporodásának tanyájává lőnek. Így pusztulánk Isten engődelmével vétkeink miatt, akár az bibliai zsidók, mivel az Törvény ellenére élénk vala. Mert akkor az Úr három büntetést bocsáta az szerbek országjára: először a halált, aztán a halált a rabsággal és a pusztító éhínséggel, hogy az szerb nép dőghússal táplálkozzék és az éhen haltak húsával. Ezen dolgok az én időmben történülének, és ezeket láták vala az én szemeim. És az nagy Belgrád városának utcáim halott szerbek heverének, és tele valának az falvak és az országutak hullákkal, mert nem vala, ki elföldelje őket. És kik élének és jární tudának, azokban se vala semmi az emberek szépségibül, megfeketédének az éhezéstül, arcuk, akár az etiópiaké, és úgy éré őket az vég, és nem marada meg az népesség egy tizede se, kik életben maradának, elmenekülének, egészen pusztán hagyák az országot.

A nap az ég aljára szállt, az erdőkben, keleten, ahol tegnapelőtt a partizánok tüzet nyitottak a németekre, minden csendes, most megint nincs, aki meneküljön, a falu fölött egy felhő, a hegyek között kifeszítve. Alatta apró tüzek égnek, és mindenféle halál terül el. Fönn a réten egy romhalmaz: ay egykori templom és az egykori parasztok és asszonyok és az egykori gyerekek. És ebben a romhalmazban a napsugár talált egy fejet

és azon a fejen egy hegedő sebet, s azt most gyengeden és kitartóan simogatja sugaraival. Mintha mag szem, egy meddő mag veszett volna el a törmelékben, a kő és a vakolat között, nedvesség csak lent van, a templom kőpadlóján.

Mélyen van az élet csírája, lenn a sötétségben, a vakolat homokos törmelékében, szakadt rongyok között. Sugaraival nem is fér hozzá a nap, de melege betör a kövek között, a homok és a csontok között, s egyszer csak jelentkezik a fájdalom, elmúlik, először észrevétlenül, mint az árnyék, aztán megint a csend és a sötétség tölt be mindent. De miután a nap melege kicsalta, becsapta, megfogta ebben az ő létezésében, a fájdalom már nem maradhat álmának sötétségébe merülve, fel kell törnie a világosságba, mert a meleg behúzódtott átnedvesedett ágyába, hogy kikergesse onnan, hogy kényszerítse a sebén át feltörni. Néma, elkeseredett küzdelem kezdődik. Tovább tart ez a küzdelem, mint maga az élet. Vékonyka csíra ez csak, gyenge, törekeny és nagyon bizalmatlan a magassággal szemben; kémenyen megkapaszkodott saját burkában és meztelen gyökereiben, de a nap tüze tovább ostromolja a gyökérzetét, és hogy megmeneküljön, erőre kell kapnia, felkúszik hát a kettéhasadt koponya falain, fel a világosságba ágaskodó kezekbe. A fájdalom kicsirázik a szemekben is. Sokáig nem képes teljesen felmerülni a homályból, és nem akarja, hogy megérezzék és tudomást szerezzenek róla. De azért van a nap, hogy ő növekedhessen. A nap legyőzte és életre keltette, így erősödnie kell. Sokáig kúszik bizonytalanul, kábultan a térben, végigjárja a csontokat, megáll az ízületekben, az izmok már gyorsabban fut, mintha önmagát utálná. Aztán egyszerre megáll, hallja: a szív dobog. Titokzatosan és óvatosan dobog. Nem kíséri öröm. Inkább csak csodálkozás és kíváncsiság. A szív dobbanása a fájdalomba merül, beleömlik, amitől a fájdalom megnő, feldagad, már nem is elég neki a test tere, saját magát is túlnőtte már: a száj kinyílik, hogy azon át törjön ki valahova: még nem tudja, hogy a napfénybe jut. A lélegzés most már hallható és érezhető.

Álom vagy halál.

Sokáig tartó, zavaros tanácstalanság valami rémület körül. Ez a rémület pedig az emlékezésé, mely darabokra hullott. S ahhoz, hogy rendben formát öltjön, hiányzik az erő.

Halál ez.

A fájdalom saját maga mélységéből hozza fel a felismerhetetlenségig összevert emlékezetet. Aztán megint elfojtja és újra felszínre veti foszlányait, amelyek már valóban léteznek. Az idő is fájdalom. De a nap kegyetlenül konok. Most a szemeket ostromolja. A szemhéjaknak görcsösen félre kell húzódnia az útból. Az égbolt foglyul ejti a nála is nagyobb szembogarakat. Az ég most semmiség a szemnek. És mégis gyorsan le kell csukódnia a szemhéjaknak, hogy megmentsék a pupillákat. De nem hosszú időre, mert a nap tovább csiklandozza őket. A pupilláknak ismét meg kell ütközniük a világossággal: egy darab gorombán kivágott és összeszabdalt ég jelenik meg előttük, benne a régi, ismert tűz. Ez az első felismerés. Öröm. Inkább iszonyat. Ettől aztán megint lecsukódik a szem, a tekintet visszamenekül az apró sikolyokkal egybeszótt forró zsongásba. Bódítóan kellemes ez a vér álmos, mámoros fáradtságában való elmerülés. A tudatban ott van a tűz és a fény forrása. Ez a fény is a tudat létezése.

Élek. Nem, az ember halála után is gondolkodik.

Ez a rémület ismét sötétségbe borít mindent. Később egészen óvatosan, titokzatosan szűrődik át a fájdalmakon s tör fel mindenünnen a tudat, és felgyújtja a sötétséget. Olyan ez, mint a tűz, mint a jó öreg nap. Sok a napfény és a fájdalom.

Nem élek.

Erről a rémületről először a kezeknek kell megbizonyosodniuk, a kezek védik meg a szemeket is a tűztől. Megmozdulnak, léteznek, mert

fájnak. Utánuk mindjárt a lábak is megmozdulnak, jóllehet valami puha és nedves dolog fekszik rajtuk. Nem szabad mindjárt megbizonyosodni róla, hogy ép-e mind a két láb. Csak az bizonyos, hogy puha és nedves valami hever a térdén. Az ettől való undor borzongással fut végig a testen, az öntudat kihuny, a test görcsökben vonaglik, mindhiába, valami súlyosan nehezedik rá, egész a torkáig ellepi, és valami csontos, és mégis puha tárgy pihen a kezében. Forró tenyere a homlokához simul. Sok időbe telik, mire megérti, hogy egy halottnak a kezét kulcsolják át az ujjai.

Anyja keze.

Anyja valóban halott.

Bátyjái vagy apjái.

Rémületében felnyitja a szemét, s mindkét karját kirántja a kötörmélekből és a holttestek közül. Az ocsúdás hajnalába. És a fájdalomnak ebben az áramütésében villámgyorsan megért mindent.

Élek. Élek.

A tanító többé nem hunyta le a szemét. örömtől sugárzó, megrökönyödéstől tükröző szemét.

Emelyítően áradt az imádkozók és a tévelygők, a bűnhődők és a babonások, a tehetetlenek és az erősek sűrű és zsiros vérenek szaga, különféle emberek vérenek szaga. Most már egészen egyforma volt itt minden vér ebben a csendben, a bedőlt és összeomlott falak között s a világoskék égbolt alatt. A nap még mindig ott volt az égbolt peremén, s ő legszívesebben elsírta volna magát, de sírni se tudott. Egy halom kötörmeléktől és trnavai halottól falhoz lapítva feküdt, s rézsút nézte a templom tornácának falát. A halál ledobta a falról a vakolatot, és felszínre hozta a régi freskókat. A tanító ezeket a freskókat nézte: él, élni akar, muszáj élnie.

A freskók szent harcosainak térdéig ért a lehullott vakolat és a halott parasztok tömege. Páncélvert volt a szenteken, arcukat sötét körszakáll keretezte, fejük fölött füstösen és foghíjasan ragyogott a sugárkoszorú: egyikük szürke pengéjű kardot tartott ferdén a magasba, a másik éppen a hüvelyéből húzta ki kardját. Szemükben fenyegetés.

Kire rántanak kardot az idő ilyen félelmetes messzeségéből. Miért épp most rántanak kardot ismét. Meddig még.

Nem tudta és nem merte lehunyni a szemét. Él. Képtelen kimenekülni innen. Nyakig betemették a holtak. Nincs hova lennie, ezt az ősrégi halált kell néznie, amelyet az új halál keltett életre újra, ez a vizes és puha halál a térdén és körülötte mindenütt, mely emelyítően bűzlik a csendben. A rettegés nem halt meg benne, tágra nyílt szemmel nézi a freskókat, visszapillant a századok mélyére.

Egy csoport ember térdepelés közben halt meg, meredező, lefejezett. csupasz nyakukból sötétén és szárazon szivárog a vér. Ezek a nyakak előre-hajoltak a legurult fejek felé, melyeket mintha gúlába raktak volna. mint piacon a dinnyét, vékony, sárga fénykoszorú ült összeráncolt homlokuk fölött, szemüket megadással hunyták le.

Hazugság.

Ez az első szó, amit kiejt a száján, és még meg is ismétli, s vele együtt fájdalom hasít bele az emlékezéstől, hogy ilyen fölfordulásban jött a halál. Néznie kell. Az a büntetése, hogy néznie kell. Él.

A falfestményeken a vér örökre megáll utolsó patakzásában. A katonák a favágók hozzáértésével és állhatatosan sújtottak kardjukkal arra a megmaradt kettőre, akik még nyakukon hordták a fejüket.

Hát ezért élte-e túl a többieket és nyitotta ki a szemét. Ő, a halott, akit betemettek a holtak.

Feljajdult, és lehunyta a szemét.

Fájdalom és szomorúság gyötri, s azzal a vágy: élni. Élnie kell. Megpróbálja kiszabadítani magát a kövek és a holtak közül, s nem csodálkozik

rajta, hogy vacog a foga. Ki tudja, mennyi idő múlt el a sötétségtől az ébredésig. Talán egy nap és egy éjszaka, talán néhány másodperc csupán.

Megpillantotta a gyepet kinn a réten, a templom romjai előtt. Talán reggel van, mert döngicsélnék a méhek. Szeretné látni őket; nem, ezek legyek, leszállnak a halottak szájára és sebeire, tele van holtakkal a rét. Hogy ne lássa őket, lehunyja a szemét.

Fel kell állnia, egy kis csoport veszi körül, emberek és asszonyok, akik szótlanul, némán, bizalmatlanul nézik és tapogatják. Ilyen bizalmatlanul nézi őket ő is: csakugyan emberek, talán ismerte is őket, látta őket valahol, de miért hallgatnak, miért olyan gyanús nekik. Szerette volna megfogni az egyik asszony kezét, hogy az életet érezze a kezében, hogy feltápáskodhasson, szerette volna megsimogatni, kifejezni háláját valamiért. Az asszony inkább undorodva, mint ijedten rántotta el a kezét, és visszament a kő- és cseréprakáshoz, a halottakhoz. S miután meggyőződtek róla, hogy a tanító nem az, akit ők keresnek, a többiek is elmentek az asszonyok után. Csákányokkal és kapákkal folytatták munkájukat a romok között. Sietség nélkül, némán, figyelmesen, lelkiismeretesen: mintha krumplit szednének, gondolta magában. Hason csúszott tovább. Alig tudta vonszolni szétroncsolt lábát, összevert mellkasát és utolsó zúgással teli fejét. Valami lihegést hallott, meg kellett állnia. Arcával sokáig feküdt a fűben; meg kell néznie, ki liheg itt. Felnyitja a szemét és megpillant egy kutyát: szétvetett lábbal áll, nyelve kilóg, zöld szemével ferdén néz a magasba. A kutya nem akarja észrevenni őt s nem akar félrehúzódni. Hatalmas, fekete teste mögött egész kicsinek látszik az égbolt. A tanító megborzad. Gazdátlan kutya. Mindegy, az ember nem nézheti alulról a kutyát, suttogva rászól:

Mars.

A kutya csak áll, és fejét ferdén tartva néz. Feléje se tud legyinteni a kezével. Nem akarja alulról nézni a kutyát. Felemelkedik, és visszaesik újra. Fogcsikorgatva megint feltápáskodik, és ismét visszahanyatlik. Vele együtt a nap is. Végül a kutya mégis ránéz. Csak nézik egymást. A tanító szeretné megharapni a kutyát. Csak a kezével éri el a kutya lábát, és gyengén megszorítja, olyan tehetetlenül, hogy a kutya meg se haragszik érte. Ellenkezőleg, megnyalja a fejét, aztán megfordul, és úgy megy odébb, mint aki könnyörületből rááll a vereségre.

A tanító iszonyodva csúszott tovább lefelé a réten, aztán megállt pihenni egy kicsit.

Maga előtt látta a megtépett, lombjaitól megfosztott s a robbanástól felsebzett tölgyfákat. Néma szobrok. Aztán a haranglábra esett a tekintete. Valaki térdelve rángatta a harangkötelet. Egy ember. Ettől még jobban megijedt. Aztán megörült. De nem hallotta a harang szavát.

Halott vagyok. Megsüketültem a robbanástól. Vagy csak álom mindez.

Feltekint: az az ember hajbókolva rángatja a kötelet; hallgatózik: csend van. A fájdalom egyre sűrűbben és élesebben nyilall belé. Igen, mégiscsak él, de miért nem hallja a harangot. Rémulten kúszik tovább a réten, és amikor odaér a harangláb ajtajához, háttal áll előtte az ember, fedetlen fővel, véres ingben, súlyos lendülettel rángatja a csend harangját. A tanító felnéz a magasba: a harang nincs a helyén.

Elvitték a harangot, látod-e.

Nem baj.

Feléje se fordul, még erősebben, még dühösebben rángatja a kötelet.

Hova menjen az ember innen, ahol már a halált se lehet hírül adni, innen, ahol a múlt és az isten egyaránt kést rántott. Hova ebből a halálból, ember, hallod-e.

A tanító sírva fakad. Aztán elvánszorog a réten a hegy felé. Ott az égbolt és az erdő.

A harangláb ajtaján Miloš Babović bújik ki, és a falu felé néz. Csak az ő háza nem égett le. De megpillantja apját, aki hajadonfővel siet feléje, puskával a kezében. Miloš Babović megfordul, és tántorogva indul el a réten át a tanító után. Az erdő és az ég felé.

Herceg János fordítása

A Forum Könyvkiadó hamarosan megjelenteti Dobrica Ćosić *Deobe* (Oldódás) című háromkötetes regényének magyar fordítását. Az első könyvből vettük ezt a részletet.